

**Розвиток системи
пенітенціарних закладів для
неповнолітніх в Україні
(20-30-ті роки ХХ ст.)**

У монографії на основі комплексного аналізу маловідомих джерел і наукової літератури у визначених хронологічних межах з'ясовано й розкрито особливості становлення і розвитку системи зарубіжних та вітчизняних пенітенціарних закладів для неповнолітніх, структуровано та обґрунтовано класифікацію пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні досліджуваного періоду, обґрунтовано етапи та відповідні їм тенденції розвитку системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні впродовж 20–30-х років ХХ ст.

Визначено сутнісний зміст ідеї утримання неповнолітніх у системі пенітенціарних закладів України досліджуваного періоду; шляхи актуалізації ретроспективного досвіду і прогнозування можливостей його використання в сучасних умовах виправного виховання неповнолітніх правопорушників.

Монографічне дослідження призначене для науковців, практичних працівників, викладачів, студентів та широкого кола читачів.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	8
1.1. Історико-педагогічні та соціально-економічні передумови становлення системи пенітенціарних закладів в Україні у 20–30-ті роки ХХ століття	8
1.2. Соціально-педагогічна характеристика неповнолітнього правопорушника початку ХХ століття	31
1.3. Генеза історіографії проблеми дослідження	40
1.4. Ретроспективний аналіз розвитку системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Європі та Україні.....	51
РОЗДІЛ 2	
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ЗМІСТ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ В СИСТЕМІ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ У 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	75
2.1. Аналіз нормативно-законодавчої бази створення та функціонування системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх правопорушників в Україні у 20–30-ті роки ХХ ст.	75

2.2. Напрями соціально-педагогічної діяльності вітчизняної системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх у 20–30-ті роки ХХ ст.	96
2.3. Зміст і соціально-педагогічні засоби виправлення і перевиховання неповнолітніх засуджених у пенітенціарних закладах України 20–30-х років ХХ ст.	104
ВИСНОВКИ	117
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	120
ДОДАТКИ	137

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Головсоцвих – Головний комітет соціального виховання
Народного комісаріату освіти УРСР

ДСІ – Дитяча соціальна інспекція Народного комісаріату освіти
УРСР

КЗпНО – Кодекс законів про народну освіту УРСР

КЗпП – Кодекс законів про працю УРСР

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР

НКО – Народний комісаріат освіти УРСР

НКОЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР

НКП – Народний комісаріат праці УРСР

НКСЗ – Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР

НКЮ – Народний комісаріат юстиції УРСР

РЗД – Рада захисту дітей при РНК УРСР

РНКУ – Рада Народних Комісарів України

Секція – Секція допомоги голодуючим дітям Центральної комісії
допомоги населенню місцевостей, що постраждали від неврожаю,
при ВУЦВК

УЧХ – Український Червоний Хрест

ФЗУ – школа фабрично-заводського учнівства

ЦКДГ – Центральна комісія допомоги населенню місцевостей, що
постраждали від неврожаю, при ВУЦВК (Центральна комісія
допомоги голодуючим)

ЦКДД – Центральна комісія допомоги дітям при ВУЦВК

ФЗУ – школи фабрично-заводського учнівства

ВСТУП

У діяльності закладів позбавлення волі на різних історичних етапах виникало чимало проблем, що розв'язувалися з урахуванням недоліків попередньої практики. Виправні установи для неповнолітніх засуджених мають своє неоднозначне суперечливе минуле, яка піддається критиці, що певною мірою здатна впливати на оновлення й вдосконалення їх діяльності на сучасному етапі.

У даний час спостерігається зростання інтересу до ретроспективи проблеми виправного виховання неповнолітніх у контексті соціально-економічного і політико-правового реформування пенітенціарної системи України, яка відходить від жорстких форм тиску на особистість: встановлюються довірливі стосунки між персоналом і засудженими, пріоритет надається педагогічним і психологічним методам роботи з правопорушниками, в усіх виховних колоніях функціонують загальноосвітні школи, організовано професійну підготовку осіб, котрі відбувають покарання в місцях позбавлення волі, досягаються позитивні зміни щодо реалізації права засуджених на охорону здоров'я, але, на жаль, складна криміногенна ситуація продовжує зберігатися.

На початку третього тисячоліття в Україні особливу тривогу викликає зростання підліткової злочинності. Офіційні статистичні дані свідчать про те, що кожний 8-9 злочин в Україні скоюється неповнолітнім: за останні 5 років їх кількість збільшилася від 3,1 до 5,4%; на 22% підвищився рівень численності підлітків, які порушили закон під впливом наркотичних засобів, та кількість тяжких, насильницьких і таких злочинів, що супроводжуються особливою жорстокістю. Дану ситуацію зі злочинністю в середовищі неповнолітніх обумовлено низкою об'єктивних причин: більшість державних і суспільних інституцій, що раніше опікувалися проблемами молодого покоління, включаючи систему громадських організацій, роботу з підлітками в школах та позашкільних закладах, зруйновано, а наявні формальні дитячо-молодіжні об'єднання не привертають увагу неповнолітніх.

Безсумнівно, що розв'язання проблеми підліткової злочинності неможливе без усебічного вивчення історичного досвіду. Спроби дослідження й висвітлення процесу виправлення неповнолітніх засуджених, що здійснювався в притулках, будинках піклування в

досліджуваний період наявно в працях Л. Беляєвої, М. Гернета, С. Завражина, С. Познишева, Л. Фортової. Значну кількість наукових праць із „викорінення” злочинності в підлітковому середовищі присвячено переважно періоду першого десятиліття розбудови Радянської держави. Подальший інтерес учених припадає на 60-ті роки ХХ ст., залишаючи поза увагою період панування каральної системи і культу особи (З. Астеміров, М. Детков, О. Кузьміна, М. Стурова, Н. Тюгаєва). Складний суперечливий історичний період 20-30-х років ХХ ст. також залишився недостатньо розробленим у педагогічних, психологічних і юридичних працях. У цей історичний проміжок часу, як свідчить аналіз науково-історичних джерел, архівних матеріалів, проводилася значна робота і було досягнуто певні успіхи щодо виправлення неповнолітніх засуджених.

Інтенсивний пошук і розробка оптимальних засобів перевиховання неповнолітніх засуджених на сьогоднішній день є першорядними завданнями державної ваги, а особлива увага має приділятися впровадженню в діяльність виховних закладів позитивного вітчизняного та зарубіжного досвіду. Все це зумовило необхідність усебічного вивчення доробку створення та функціонування пенітенціарних закладів для неповнолітніх правопорушників, виправлення і перевиховання неповнолітніх засуджених у період 20-30-х років ХХ ст.; творчого і критичного переосмислення ідей, рішень і концепцій, що застосовувалися в практиці виховно-трудова колоній у той час. Знання і об'єктивна оцінка даного досвіду сприятимуть формуванню громадської думки, позбавленої однобічності й упередженості, безапеляційному запереченню минулого, створюватимуть необхідні передумови для винесення уроків з історії соціальної педагогіки.

У дослідженні акцент зроблено на прогресивних моментах, що мали місце в діяльності пенітенціарних закладів для неповнолітніх засуджених на початку ХХ ст. Ретроспективний аналіз розвитку та реалізації педагогічних, соціальних, правових та організаційних засад діяльності закладів пенітенціарної системи в історичний період, визначений межами 20-30-ті роки ХХ ст., має не тільки теоретичне, пізнавальне, а й важливе практичне значення, дозволяє використовувати накопичений досвід, уникати помилок і прорахунків, що мали місце в недалекому минулому. Вирішенню низки суспільно важливих питань, окреслених у вступі, присвячено дану роботу.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1. Історико-педагогічні та соціально-економічні передумови становлення системи пенітенціарних закладів в Україні у 20–30-ті роки ХХ століття

Розглядаючи утримання неповнолітніх правопорушників як історико-педагогічну проблему та соціально-економічні передумови становлення пенітенціарних закладів, зазначимо, що це питання знайшло своє відображення у працях науковців та законодавців задовго до початку ХХ століття. Уперше в історії російського кримінального покарання, що розповсюджувалося на більшу територію нинішньої України в той час, неповнолітні як спеціальні суб'єкти кримінальної відповідальності й покарання згадуються в статті Військового 1715 року: „Покарання крадіжки звичайно зменшується, якщо ... злодій – немовля, якого, щоб заздалегідь від цього відучити, може від батьків своїх лозами покараний бути” [164, с. 248]. Законодавець, як ми бачимо, не конкретизував ні віку, з якого починалася кримінальна відповідальність неповнолітніх, ні покарання, якому вони могли підлягати з боку держави. Більш конкретним щодо цього питання був Указ Катерини II від 26 червня 1765 року, відповідно до якого особи, які не досягли десятирічного віку, не підлягали кримінальній відповідальності взагалі, а на осіб, віком від 10 до 17 років поширювалися заходи державного примусу тільки за окремі злочини.

Подальший розвиток інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх отримав в „Ухвалі про покарання кримінальні та виправні” у редакції 1845 року. Поняттям „неповнолітні” визначалася категорія осіб віком від 10 до 17 років, які вчинили умисні злочини, тобто ті, „які діяли з розумінням”.

Ухвала...” 1845 року встановила особливий порядок визначення і застосування покарань до даної категорії осіб, дещо відмінний від загально-встановленого порядку. Так за скоєння окремих злочинів

неповнолітні каралися відсиленням на поселення і покаранням батогами; ця категорія осіб підлягали ув'язненню до монастиря або гамівного будинку терміном до 8 років. За суспільно небезпечні дії, що передбачали покарання у вигляді ув'язнення в гамівному або робітничому домі, неповнолітні каралися ув'язненням до монастиря терміном від 2 місяців до 1 року.

Слід зауважити, що закони кріпосного права припускали покарання через позбавлення волі неповнолітніх, які не здійснювали злочинів, а були віддані до місць ув'язнення з волі поміщиків, де їх утримували разом із дорослими злочинцями. У доповіді Президента Товариства піклувального про в'язниці на ім'я Миколи І зазначалося: „... неповнолітні нудяться в ув'язненні роками, багато хто, не дочекавшись звільнення, помирає. Більшість з них заражаються духом розпусти від спільності зі злочинцями, а це приносить шкідливі наслідки для народної моральності” [105, с. 159].

У 1850 році Президент Товариства піклувального про в'язниці С. Ланський звернувся до Головного управляючого законодавчим відділенням Д. Блудова з проханням розглянути в законодавчому порядку питання про призначення покарань неповнолітнім та умови їх виконання. Зазначене прохання залишилося без задоволення.

З особливою гостротою питання правового регулювання порядку та умов виконання кримінального покарання щодо підлітків, які вчинили різного роду злочини, постали в середині XIX століття. Слід звернути увагу на ту обставину, що протягом досить тривалого історичного періоду в Росії (до складу якої входила частина території сучасної України) були відсутні не тільки правові норми, але й спеціальні виправні установи для утримання підлітків-правопорушників. Підлітки і дорослі утримувалися в одних і тих самих тюремних закладах, нарівні з дорослими направлялися до етапних партій, відчуваючи при цьому неймовірні страждання і поневіряння.

Удосконалення системи кримінальних покарань та умов їх виконання пов'язано з реформами Олександра II. Його Указом від 17 квітня 1863 року „Про деякі зміни в існуючій нині системі покарань кримінальних та виправних” було скасовано тілесні покарання, що застосовувалися раніше відносно неповнолітніх як засіб кримінальної репресії.

Статут про накладені мировими суддями покарання, котрий вступив у законну силу в 1864 році, нормативно визначив підсудність неповнолітніх за злочини, які не є тяжкими. Що

стосується покарань за скоєння тяжких злочинів, то „Ухвала про покарання кримінальні та виправні” в редакції 1866 року передбачала застосування до неповнолітніх смертної кари і відсилення на каторжні роботи.

5 грудня 1866 року імператором Російської Імперії було затверджено Закон „Про заснування притулків і колоній для морального виправлення неповнолітніх злочинців” згідно з яким передбачалося створення системи установ для відбування покарання у вигляді позбавлення волі неповнолітніми ув'язненими.

За задумом уряду виправні колонії та притулки для неповнолітніх мали відкриватися за рахунок коштів державного бюджету, а також коштів Товариства піклувального про в'язниці, земств, приватних осіб. У Законі від 5 грудня 1866 року підкреслювалося, що незалежно від створених урядом притулків і колоній для морального виправлення неповнолітніх злочинців до відкриття (організації) таких закладів залучалися земства, товариства, духовні спільноти та приватні особи.

Для організованих приватними особами притулків і колоній законом передбачалася певна система пільг: нерухоме, звільнене від будь-яких податків на користь держави, майно, що купувалося для них; кожному притулку або колонії дозволялося розігрувати благодійну лотерею, а отримані від продажу кошти надходили на їх користь. На кожного неповнолітнього, який перебував у притулку і колонії, з державного бюджету виділялися асигнування на утримання повнолітнього ув'язненого.

У разі втечі з притулку або колонії неповнолітній підлягав поверненню та утриманню під особливим наглядом, окремо від інших вихованців. Однак цей захід дисциплінарного впливу не повинен був тривати понад місяць. Особам, які виявляли тенденції до позитивних змін, термін відбування покарання, визначений судовим вироком, міг бути скорочений на одну третину. Одночасно законодавець вимагав окремого утримання неповнолітніх чоловічої й жіночої статі, а відкривати притулки дозволялося тільки з відома міністра внутрішніх справ [168, с. 173].

Закон від 5 грудня 1866 року „Про заснування притулків і колоній для морального виправлення неповнолітніх злочинців” уперше в пенітенціарній системі Російської імперії виокремив притулки і колонії в складі установ для відбування покарання неповнолітніми; порядок і умови виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх суттєво відрізнялися від

виконання покарання у вигляді позбавлення волі дорослих ув'язнених.

Не зайвим буде зауважити, що Закон від 5 грудня 1866 року було видано в умовах відсутності в Росії власного досвіду організації виконання кримінальних покарань щодо осіб, які не досягли повноліття.

У зв'язку з цим з метою вивчення змісту виконання покарання у вигляді позбавлення волі, а також форм і методів виправного впливу на неповнолітніх правопорушників Спілка опікунська щодо в'язниць у 1868 році за свій рахунок направила до Швейцарії групу чиновників Міністерства внутрішніх справ, які протягом 6 місяців знайомилися з діяльністю подібних установ, що були відкриті в 1775 році відомим педагогом І. Песталоцці.

Уперше досвід організації виконання покарань стосовно підлітків-правопорушників було узагальнено і всебічно обговорено на Першому з'їзді представників виховно-виправних притулків, що відбувся в жовтні 1881 року в Москві за ініціативи попечителя Московського міського виправного притулку для малолітніх М. Рукавишнікова.

З приводу необхідності й доцільності проведення з'їзду М. Рукавишников у записці від 19 квітня 1881 року на ім'я начальника Головного тюремного управління писав, що, очолюючи найстаріший російський виправний заклад – Московський Міський Рукавишниківський Притулок – та добре знаючи його діяльність, було звернено увагу на складність досягнення святої мети, що лежить в основі кожної подібної установи. Релігійно-моральне переродження всіх малолітніх, направлених до Притулку, важко досягається саме по собі, але завдання це ще значно ускладнюється як малою розробкою цієї теми в літературі, так і малочисельною співпрацею виправних закладів між собою; безсумнівно, що спільними зусиллями вони могли б легко вирішити багато спеціальних питань і виправні Притулки попередили б багато своїх помилок. Високий дозвіл на проведення з'їзду було отримано 16 серпня 1881 року. З'їзд звернувся до уряду з пропозиціями визнати особливий правовий статус виправних установ для малолітніх, правовий стан підлітків і персоналу, джерела змісту діяльності цих установ, визначальну роль батьків у справі виховання малолітніх.

Слід зазначити, що діяльність виправних притулків здійснювалася на основі власних Статутів і Положень, що затверджувалися, як правило, міністром внутрішніх справ. Головне тюремне управління відзначало, що „більшість каральних установ

для неповнолітніх зобов'язані своїм виникненням і процвітанням широкому благодійництву приватних осіб" [120, с. 82].

Московський міський притулок, заснований на пожертви сімейства Рукавишнікова, представляв собою велике, світле приміщення, що цілком відповідало своєму призначенню; чудово влаштовані майстерні притулку, забезпечені всіма необхідними і дуже цінними інструментами, склалися зі столярного, токарного, палітурного, швацького, слюсарного і ковальського відділень. Окрім майстерень притулок мав церкву, бібліотеку і лікарні. Для притулку придбали зручний великий будинок на Смоленській площі з великим подвір'ям, де хлопчикам влаштували спортивні майданчики, а взимку – ковзанку. Притулок розширювався (до 200 осіб) і був прийнятий у число міських установ. Рукавишников також побудував флігель для хлопців, які перебували під слідством, щоб їх «не стосувалося тюремне утримання». Цікаво, що тільки через 11 років, у 1889 році, офіційно затвердили особливі підслідні відділення для малолітніх злочинців. До проступків підлітків підходили індивідуально після вивчення обставин справи. Відомий факт, коли вітчим годував пасинка, тільки якщо тому вдавалося щось вкрасти і принести додому; чи бив його, коли той приходив із порожніми руками. Ось чому особливу увагу приділяли сім'ї кожного, хто потрапив до притулку.

При церкві, що знаходилася на території Притулку, було створено хор із підлітків. Незабаром організували власний духовий оркестр. Свої гроші мали також і вихованці. У притулку діяли різні майстерні (палітурна, столярна, токарна, слюсарно-ковальська, малярська, футлярна, швацька та кравецька), тому було відкрито магазин, у якому продавалися вироби хлопців. Прибуток від продажу надходив до особистої каси виробників, а відтак вони з ще більшим інтересом почали ставитися до своєї роботи.

Скрізь виявлялися турбота і любов, а не „покарання” за якийсь „проступок”. Усі, хто відвідував Притулок, виявляли до нього велику повагу і вдячність за благі результати – „повернення суспільству хороших людей”. Спостерігаючи за вдалим досвідом московського притулку, у багатьох містах почали створювати подібні заклади. У тогочасній Росії перший притулок для неповнолітніх злочинців став дійсно виправною установою: коригував, а не калічив долі підлітків. І зараз, здавалося б, тільки й залишається, що використовувати цей досвід у практиці сучасних виховних установ.

У Казанському виховно-виправному притулку теж було якісно облаштовано майстерні. У 1881-1882 роках вони принесли валового

доходу до 4 тис. карбованців, а у 1883 році – до 5 тис. карб. Виготовлялися в них переважно сільськогосподарські машини, за які притулок не раз отримував схвальні грамоти та медалі на сільськогосподарських виставках.

Саратовський виховно-виправний притулок підпорядковувався місцевому губернатору. У ньому особливу увагу було звернено на землеробську діяльність. Розташований поблизу Саратова притулок мав у розпорядженні 5,5 десятин землі та орендував у міста понад 300 десятин. Окрім цього притулок володів добре влаштованими, досить просторими приміщеннями, бібліотекою і всім необхідним для наявних у притулку майстерень і машин для землеробних робіт, робочої худоби. При притулку побудовано кам'яну церкву.

Перший з'їзд представників виправних закладів для утримання неповнолітніх поклав початок регулярному проведенню таких зборів під егідою Головного тюремного управління, де вирішувалися питання, пов'язані з практикою виконання покарання стосовно неповнолітніх, розроблялися проекти законодавчих пропозицій. На з'їзди запрошувалися фахівці в галузі психології та педагогіки, провідні фахівці в галузі медицини.

Основним завданням таких форумів було вироблення найбільш ефективних засобів виховного впливу на особистість неповнолітнього злочинця. Як зазначалося в циркулярі Головного тюремного управління від 26 листопада 1907 року, „у довголітній практиці наших виховно-виправних закладів діти і підлітки, більш-менш важкі у виховному відношенні, завжди порушували в педагогічного персоналу питання про ті засоби, за допомогою яких можна успішно впливати на ці в різних відносинах і ступенях своєрідні натури. Об'єднана комісія Московського Психологічного Товариства та Товариства невропатологів і психіатрів розглянула питання про медико-педагогічний нагляд у виховно-виправних закладах і дійшла висновку про необхідність уведення особистих карток для збору відомостей про вихованців, які в них утримуються, де повинна міститися інформація про розумові здібності неповнолітнього, почуття, стосунки з товаришами, ставлення до притулку” [169, с. 96].

Однак заходи, що приймалися урядом і спрямовувалися на боротьбу зі злочинністю неповнолітніх, були малоефективними, що пояснюється недостатньою кількістю спеціальних, призначених для відбування покарання неповнолітніми ув'язненими, установ, а також щорічним зростанням кількості скоєних підлітками злочинів [42, с. 12].

Такий стан щодо розвитку системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх спонукав уряд до радикальних заходів. У цій справі проглядалися два чітко окреслених напрями: гуманізація кримінальної репресії стосовно неповнолітніх та відкриття нових установ для відбування покарання неповнолітніми.

У зв'язку з радикальними заходами уряду до чинної „Ухвали про покарання кримінальні та виправні” у редакції 1885 року було внесено зміни стосовно кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх (затверджено Миколою II 2 червня 1897 року), на підставі яких неповнолітні, котрі скоїли злочин з необережності, звільнялися від кримінальної відповідальності й передавалися на поруки родичам або опікунам. За скоєння тяжкого злочину, за що кримінальним законодавством передбачалася смертна кара, неповнолітній підлягав покаранню у вигляді безстрокового відсилення на каторжні роботи. Законом передбачалося, що, у разі неможливості помістити неповнолітнього до притулку або колонії, він повинен відбувати покарання в особливих приміщеннях при в'язницях [139, с. 51].

Як бачимо, до початку ХХ століття в систему установ для неповнолітніх правопорушників у Росії (в тому числі на переважній території сучасної України) входили притулки, колонії, особливі приміщення при в'язницях.

За офіційними даними Головного тюремного управління станом на 1 січня 1901 року загальна кількість засуджених до позбавлення волі віком від 10 до 17 років становила 3543 особи, або 3% від загальної кількості засуджених у 1900 році. З них 1414 засуджених до позбавлення волі – неповнолітні, які відбували покарання у притулках та колоніях, 1722 – утримувалися в особливих приміщеннях при в'язницях і 407 – відбували покарання разом із дорослими ув'язненими в загальних камерах губернських та повітових тюремних замків [121, с. 7].

Слід зазначити, що станом на 1 січня 1905 року на території Російської імперії функціонувало 43 ремісничих притулки і 6 землеробських колоній, відкритих на пожертви приватних осіб, і жодної державної установи подібного типу.

Однак такої кількості установ було зовсім недостатньо для утримання засуджених неповнолітніх у зв'язку з постійним зростанням їх чисельності. У 1907 році до позбавлення волі було засуджено 3889 неповнолітніх або 2,8% від загальної кількості засуджених, у 1908 році ця цифра склала 4628 осіб або 3,1%, у

[Перейти на сайт →](#)